

Michel Dijkstra

INTIMITEIT EN ONTHECHTING

Levenskunst tussen oost en west

BOOM UITGEVERS

De poëzie dringt zich niet langer op,
maar onthult zichzelf.

Paul Celan

deze uitgestoken hand zal gesloten
op zijn geheim terugvallen

Claude Vivier

De dingen die ik niet weet brengen
mijn waarheid tot aanschijn.

Clarice Lispector

Proberen is alles,
o hoe wonderlijk!

Alberto Giacometti

Inhoud

Proloog: De maan in een dauwdruppel 9

Jij bent mijn wit.

Paul Celan over leven vanuit de bron 23

Ballingschap en thuiskomst: Czernowitz – Parijs –
Jeruzalem 23

De diepte van de bron. Het gedicht ‘Keulen, Am Hof’
voor Ingeborg Bachmann 26

Reflectie op het ene. Het belang van Meister Eckhart 34

Herwonnen openheid. Brieven en gedichten aan Ilana
Shmueli 39

Een met het al. Het gedicht ‘De polen’ 44

‘Opeens wordt liefde mogelijk’.

Oosterse compassie bij Claude Vivier 53

Een reis naar mijn binnenste: Montreal – Bali – Parijs 53

Het eeuwige interval. Muzikale esthetica 64

O mooi kind van het licht. *Lonely Child* voor sopraan en
orkest 75

Ik zal mijn eigen dood vieren 84

Hoe meer je geeft, hoe meer je krijgt.

Clarice Lispector en het taoïsme 87

Op zoek naar een identiteit: Oekraïne – Brazilië 87

Vrijgevigheid in het taoïsme. ‘De hoogste goedheid is
als water’ 91

Dol op leegte. De roman *Het uur van de ster* 95

Ik voel de ander aan en ben gered 107

Succesvol falen.

Alberto Giacometti als zenmeester 111

Werkelijkheid zonder sluier: Stampa – Parijs... 111

Uw neus is een piramide! Poseersessies met Isaku
Yanaihara 125

Een gouden bol. Kunstwerken voor Caroline 133

... en Chur 143

Epiloog: Een ster met duizend punten 147

Dankwoord en verantwoording 155

Noten 157

Literatuur 170

Proloog: De maan in een dauwdruppel

In een brief uit 1923 aan een bevriende gravin beschrijft Rainer Maria Rilke, een meester van de introspectie, zijn verhouding ten opzichte van gestorvenen. Hoewel hij deze dierbaren nooit meer kan ontmoeten, zijn ze in de geest paradoxaal genoeg bijna levender dan toen ze er nog wel waren:

Wat mij betreft: wie mij stierf, stierf me zogezegd recht het hart in. Ging ik op zoek naar de verdwenene, dan balde deze zich op een zo herkenbare en verrassende manier in mij samen dat het ontroerend was te voelen dat hij alleen nog dáár was. Waar is de ‘idee’ van de dierbare en zijn onophoudelijke werking (want hoe kan die ophouden als ze bij leven al steeds meer los komt te staan van diens tastbare aanwezigheid) ... waar heeft die altijd al geheime werking een zekerder plek dan in onszelf?! Het is alsof ons hart een nieuwe taal leert ...¹

Rilke suggereert dat de ontmoeting met de ander een soort weerspiegeling in ons binnenste achterlaat. Hij noemt deze reflectie een ‘geheime’ en ‘onophoudelijke’ werking, die zich bij uitstek aandient op momenten dat je de dierbare persoon niet ziet of spreekt. Deze werking vormt de optelsom van alles wat je over de ander weet en met hem of haar hebt meegemaakt, maar valt hier tegelijkertijd niet mee samen. De al dan niet gestorven dierbare heeft ‘nog iets anders’, wat je moeilijk in woorden kunt vatten. Leonard Shelby, het hoofdpersonage uit Christopher Nolans cultfilm *Memento* (2000), gebruikt de volgende treffende frase om het herden-

ken van zijn overleden vrouw te verduidelijken: ‘Het gevoel van een persoon.’ In gesprek met zijn vriendin Nathalie geeft Leonard aan dat zo’n gevoel hem plotseling overvalt als hij hoogst geconcentreerd aan alle details van het uiterlijk en het leven van zijn vrouw denkt. Voorwaarde voor dit ‘voelen van een persoon’ lijkt dan ook de mate te zijn waarin je open bent voor de ander. Als de menselijke geest vergelijkbaar is met een spiegel, dan reflecteert hij het beste als er zo min mogelijk stof op ligt.

Opvallend genoeg wordt deze spiegelmetafoor in de oosterse filosofie door een groot aantal denkers uitgediept, onder wie de dertiende-eeuwse Japanse zenmeester Dōgen. Zo spreekt hij in een poëtische bespiegeling uit zijn facettenrijke oeuvre over de verhouding tussen de maan en een dauwdruppel. Hij verbindt dit beeld met het bereiken van een onmetelijke vrijheid of verlichting door het per definitie beperkte individu. Groot en klein, donker en licht, hoog en laag komen onder zijn schrijfpenseel op wonderlijke wijze samen:

De verlichting van een persoon is als de maan die in het water rust. De maan wordt niet nat en het water raakt niet verstoord. Hoewel haar licht weids en groot is, rust zij in kleine wateroppervlakten. Zelfs de hele maan en de hele hemel rusten in de dauw op een grashalm of rusten in één enkele waterdruppel. Dat verlichting een persoon niet hindert, is precies zoals het onvermogen van de maan om een gat in het water te boren. Dat een persoon het ontwaaken niet hindert, is precies zoals het onvermogen van de dauwdruppel om de hemel of de maan te hinderen. Datgene wat diep is, vraagt om een lengtemaat die hoog is.²

Zonder deze woorden direct van hun religieuze context los te weken, wil ik benadrukken dat ze tenminste gelezen kunnen worden als een metafoor voor een ontmoeting in openheid. Hierbij staat de dauwdruppel voor de persoon die

zich oefent in ontvankelijkheid voor de wereld. Als je in het bos wandelt en een willekeurige waterdruppel op een blad ziet liggen, dan valt op dat deze vaak volledig transparant is. Hierdoor kun je het spiegelbeeld van jezelf, de bomen en de hemel waarnemen. Hetzelfde geldt idealiter voor de mens die zich voor de wereld opent: er zit geen stof op zijn of haar geest.

De maan uit Dōgens tekst is op te vatten als de ander die zijn of haar 'licht' of presentie volledig aan jou mededeelt. Hoe opener jij bent, hoe dieper dit schijnsel kan doordringen. Maan en dauwdruppel zijn in dit beeld volledig intiem; ze kunnen niet dichter bij elkaar zijn. Tegelijkertijd blijft de afstand onmetelijk, want het hemellichaam bevindt zich vanuit het waterdruppeltje gezien 'hoog aan de hemel', terwijl het waterdruppeltje vanuit het hemellichaam gezien juist 'in de diepte' verblijft. Deze tussenruimte impliceert wellicht eenzaamheid, maar waarborgt tegelijkertijd de eigenheid van beide 'polen'. De maan is de maan en de dauwdruppel is de dauwdruppel. Hun eenheid houdt niet in dat ze volledig in elkaar overvloeien. Integendeel: afstand en nabijheid zijn perfect in evenwicht.

Dit boek vormt een verkenning van het spanningsveld tussen intimiteit en onthechting. Ik zie het omgaan met deze tegenstelling als de grootste uitdaging voor de levenskunst. Leef je voor jezelf of voor de ander? Waar ligt de grens tussen overgave en ongebondenheid?

De levenskunstige filosofie uit zowel het Oosten als het Westen bevindt zich op dit snijvlak tussen verbondenheid en distantie. Al dan niet literair begaafde meesters zoals Rilke en Dōgen raden ons vaak aan om minder op onszelf te letten, want zo kunnen we ons werkelijk met de wereld verbinden. De valkuil van zulke intimiteit is echter zelfverlies; op dat moment is er afstand ten opzichte van de ander en dus onthechting nodig. De valkuil van een al te grote onthechting is dan weer isolatie; intimiteit kan de mens bevrijden van zijn eenzelveheid. Het komt erop aan steeds de balans te vinden

tussen verbinding en jezelf poneren. Dōgens utopische beeld van de maan die rust in een dauwdruppel kan bij dit zoeken naar evenwicht als leidraad dienen.

Het is echter van cruciaal belang dat we ons realiseren dat zo'n ideaal onbereikbaar is. Mystieke en poëtische teksten over de verbinding tussen mens en wereld laten vaak alleen het tot uiterste verfijning gerijpte eindstadium van de zoektocht naar de balans tussen zelfverlies en zelfbevestiging zien. Zo roept de beroemde Chinese filosoof Lao Zi uit: 'Ik doe goed tegenover de mensen die goed tegen mij doen./ Ik doe goed tegenover de mensen die niet goed tegen mij doen./ Zo wordt goedheid verkregen.'³ Dat wij niet aan dit ideaalbeeld kunnen voldoen, hoeft volgens mij niet te leiden tot defaitisme. Met dit soort utopische vergezichten in je achterhoofd kun je zelf, bij wijze van spreken elke dag opnieuw, een levenskunst tussen intimiteit en onthechting vormgeven. Hierbij kunnen voorbeelden uit de wereld van de kunst behulpzaam zijn. In de levens en werken van sommige kunstenaars zijn de ideeën over een volmaakte balans tussen zelfverlies en zelfbevestiging aanwezig, maar toont de weg ernaartoe zich veel rauwer en directer dan in, bijvoorbeeld, Meister Eckharts hooggestemde 'ethiek voor heiligen'. Mislukking, verstarring, dwaling en allerlei vormen van obstructie worden door deze artistieke figuren niet toegedekt, maar zijn onlosmakelijk verbonden met hun levenskunstige wegen.

Ik zie in het naoorlogse artistieke landschap vier brandpunten van levenskunst: dichter Paul Celan, componist Claude Vivier, schrijfster Clarice Lispector en beeldend kunstenaar Alberto Giacometti. Het woord 'levenskunst' is op hen van toepassing, omdat leven en werk bij vlagen volkomen in elkaar overvloeien. Vivier en Celan zijn hiervan overigens extreme voorbeelden, omdat ze zelfs hun dood in zekere zin voorbereiden in hun werk. Over Lispector en Giacometti kun je dan weer opmerken dat 'hun handen nooit rusten'. Zo 'tekent' Giacometti op zijn sterfbed de gezichten